संस्कृतवाङ्मयं द्विधा विभक्तम् अस्ति- गद्यं पद्यं च। गद्यं वाक्यसमूहात्मकं भवति, पद्यं छन्दोबद्धं भवति। तेषु सन्धियुक्तानां समस्तानां च पदानां प्रयोग आधिक्येन भवति। अतः कः सन्धिः, कश्च समास इत्यवगच्छामः।

सन्धिः = वर्णसम्बन्धि कार्यम्।

यदा वर्णयोः परस्परम् अत्यन्तं सन्निधिः इष्यते, तदा सन्धिः क्रियते।

अत्यन्तं सन्निधेः अपरं नाम 'संहिता' इत्यस्ति पाणिनीयव्याकरणे-

परः सन्निकर्षः संहिता (पाणिनीयसूत्रम्)

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते।।

एकपदे- लक्ष्म्यौ - लक्ष्मी औ = लक्ष्म्यौ

धातूपसर्गयोः - प्र+ अहरत् = प्राहरत्

समासे- बुद्ध्यादयः = बुद्धिः आदिः येषां ते

वाक्ये- मम नाम नन्दिनी अस्ति/ नन्दिन्यस्ति।

यदा सन्धिः भवति, तदा कार्यत्रयं भवितुम् अर्हति-

❖ **क्वचिद् आदेशाः भवन्ति।**

क. साक्षाद् आदेशः, (इति+आदि = इत्यादि

ख. पूर्वसवर्णः अथवा परसवर्णः

यथा– तत् + लयः = तल्लयः

विद्वान् + लिखति = विद्वाँल्लिखति

वाग् + हरिः = वाग्घरिः

ग. पूर्वरूपम्, अथवा पररूपम्

भानो + अत्र – भानोऽत्र

शक + अन्धुः – शकन्धुः

मनस् + ईषा – मनीषा

❖**क्वचिद् आगमाः भवन्ति।**

सन् + अन्तः – सन् न् अन्तः = सन्नन्तः

❖**क्वचिद् लोपः भवति।**

यथा– ये एते – यय् एते – य एते

आगम–आदेशयोः मध्ये भेदः –

– आगमाः मित्रवद् भवन्ति।

– आदेशाः शत्रुवद् भवन्ति।

मुख्यतः सन्धीनां पञ्च भेदाः सन्ति–

क. स्वरसन्धिः (अच्सन्धिः)

स्वरवर्णयोः मध्ये यः सन्धिः भवति, तस्य नाम **स्वरसन्धिः।** अस्य बहवो भेदाः सन्ति परन्तु आधिक्येन यण्सन्धि-गुणसन्धि-वृद्धिसन्धि-पूर्वरूपसन्धि-दीर्घसन्धीनां प्रयोगाः दृश्यन्ते-

यण्-सन्धिः - स्वरवर्णे परे इ, उ, ऋ, लृ- इत्येतेषां स्थाने क्रमशः य्, व्, र्, ल् आदेशाः भवन्ति।

इ + अ = य्

उ + इ = व्

ऋ + इ = र्

लृ + इ = ल्

भवति + उत्पलकोमलम् = भवत्युत्पलकोमलम्।

यदि + अपि = यद् य् अपि - यद्यपि

मधु + इदम् = मध् व् इदम्- मध्विदम्

कर्तृ + एतत् = कर्त् र् एतत्- कर्त्रेतत्

गम्लृ + इति = गम् ल् इति - गम्लिति

गुणसन्धिः - इ, उ, ऋ, लृ - एतेषु वर्णेषु परेषु पूर्वं यदि 'अ' अथवा 'आ' अस्ति चेद् इत्थम् आदेशाः भवन्ति- **गुणः = अ, ए, ओ**

(अ+इ = ए,   आ+इ = ए) - मम + इदम् = ममेदम्

पुस्तिका + इयम् - आ+इ- पुस्तिक् ए यम् - पुस्तिकेयम्

(अ+उ = ओ,   आ+उ = ओ)

शीत + उष्णम् - अ + उ - शीतोष्णम्

गङ्गा + उदकम् - गङ्गोदकम्

(अ+ऋ = अर्, आ+ऋ = अर्)

तव + ऋद्धिः - अ + ऋ - तवर्द्धिः

महा + ऋषिः - आ + ऋ - महर्षिः

(अ+ऌ = अल्, आ+ऌ = अल्)

तव + ऌकारः - अ + ऌ - तवल्कारः

वृद्धिसन्धिः - ए, ओ, ऐ, औ - एतेषु वर्णेषु परेषु पूर्वं यदि 'अ' अथवा 'आ' अस्ति चेद् इत्थम् आदेशाः भवन्ति- **वृद्धिः - आ, ऐ, औ**

(अ+ए = ऐ,   आ+ए = ऐ) -

तव + एतत् -   अ + ए - तवैतत्

वार्ता + एषा - आ + ए - वार्तैषा

(अ+ऐ = ऐ,   आ+ऐ = ऐ) -

सर्व + ऐक्यम्   - अ + ऐ - सर्वैक्यम्

एषा+ ऐदम्प्राथम्येन - आ + ऐ - एषैदम्प्राथम्येन

(अ+ओ = औ, आ+ओ = औ) -

प्रणव + ओङ्कारः - अ + ओ - प्रणवौङ्कारः

गङ्गा + ओघः - गङ्गौघः

(अ+औ = औ, आ+ औ = औ)

सर्व + और्ध्वदैहिकम् - सर्वौर्ध्वदैहिकम्

पूर्वरूपसन्धिः - 'अ' इति परतः सति पूर्वं यदि पदस्यान्तिमः 'ए' अथवा 'ओ' भवति चेत् इत्थम् आदेशाः भवन्ति-

ए + अ = एऽ

ओ + अ = ओऽ

यथा- **छेदे** + **अपि** - **ए**+ **अ** = **एऽ**- **छेदेऽपि**

जले + **अस्मिन्** - **ए** + **अ** - **एऽ** - **जलेऽस्मिन्**

धन्यो + **अस्मि** - **धन्योऽस्मि**

दीर्घसन्धिः -

(अवर्णः + अवर्णः = आ) - मम + अपि = ममापि, रामायणम्

विद्या + आलयः = विद्यालयः

(इवर्णः + इवर्णः = ई) - कवि + इन्द्रः - कवीन्द्रः, इतीदम्

नन्दी + ईश्वरः - नन्दीश्वरः

(उवर्णः + उवर्णः = ऊ) - गुरु + उपदेशः = गुरूपदेशः, भानूदयः

वधू + ऊर्मिका = वधूर्मिका

(ऋवर्णः + ऋवर्णः = ॠ) पितृ + ऋणम् = पितॄणम्

(लृवर्णः + लृवर्णः = ॠ) - गम्लृ + लृकारः = गम्ॠकारः

अयादिसन्धिः -

ए + स्वरवर्णः) - अय्- आदेशः - ने + अति - न् अय् अति - नयति

ओ + स्वरवर्णः - अव् - पो + अनः - प् अव् अनः - पवनः

ऐ + स्वरवर्णः - आय् - नै + अकः - न् आय् अकः - नायकः

गै + अक+ः - ग् आय् अकः - गायकः

औ + स्वरवर्णः - आव् - पौ + अकः - प् आव् अकः - पावकः

द्वौ + एतौ - द्व् आव् एतौ - द्वावेतौ

ग. व्यञ्जनसन्धिः - प्रायः व्यञ्जनवर्णयोः मध्ये जायमानः सन्धिः। अस्यापि सन्ति बहवो भेदाः, परन्तु अधिकतया **श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-अनुनासिक-अनुस्वारसन्धीनां** प्रयोगो भवति।

श्चुत्वसन्धिः -

स् + श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ् = **श्**

श्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ् + **स्** = **श्**

च्, छ्, ज्, झ्, ञ् + **त्, थ्, द्, ध्, न्** = **च्, छ्, ज्, झ्, ञ्**

त्, थ्, द्, ध्, न् + च्, छ्, ज्, झ्, ञ् = **च्, छ्, ज्, झ्, ञ्**

सत् + **चिदानन्दस्वरूपाय**

त् + **च्**

च् - **सच्चिदानन्दस्वरूपाय**

एतान् + जयति - एताञ्जयति

मनस् + **चञ्चलम्** = **मनश्चञ्चलम्**

ष्टुत्वसन्धिः -

स् + ष्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण् = **ष्**

ष्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण् + **स्** = **ष्**

च्, छ्, ज्, झ्, ञ् + **त्, थ्, द्, ध्, न्** = **च्, छ्, ज्, झ्, ञ्**

त्, थ्, द्, ध्, न् + ष्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण् = **ष्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्**

एतत् + टीका - एतट्टीका, बृहट्टीका

जश्त्वसन्धिः - पदस्य अन्ते विद्यमानानां वर्गस्य प्रथम-द्वितीय-चतुर्थवर्णानां स्थाने तृतीयाक्षराणि आदेशरूपेण भवन्ति।

यथा- लोकापवादात् + **भयम्** = **लोकापवादाद् भयम्**

समिध् - नयति - समिद् नयति

समिध् आदानम् - समिदादानम्

झश् - झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द

तत् ददातु = तद् ददातु

अच् + **अन्तः- अजन्तः**

अनुनासिकसन्धिः - वर्गस्य पञ्चमाक्षराणि परतः सन्ति चेत् पदस्य अन्त्ये स्थितानां पूर्वाक्षराणां तस्य तस्य वर्गस्य अन्तिमाक्षराणि आदेशरूपेण भवन्ति। यथा-

ग् + ङ्, ञ्, ण्, न्, म् = ङ्

ज् + ङ्, ञ्, ण्, न्, म् = ञ्

ड् + ङ्, ञ्, ण्, न्, म् = ण्

द् + ङ्, ञ्, ण्, न्, म् = न्

ब् + ङ्, ञ्, ण्, न्, म् = म्

यथा- दौर्मन्त्र्याद् + **नृपतिः** = **दौर्मन्त्र्यान्नृपतिः**

एतद् मम– एतन्मम, एतत् + मध्ये – एतन्मध्ये

षड् + मुखः = षण्मुखः

वाक् + मयम् = वाग् + मयम् – वाङ्मयम्

षड् + नवतिः – षड् + णवतिः, षण्णवतिः

अनुस्वारसन्धिः –

व्यञ्जन–वर्णे परे सति 'म्' इत्यस्य अनुस्वारादेशः

रामम् वन्दे – रामं वन्दे, संस्कृतम् (सम् + स्कृतम्, सँस्कृतम्

वन्दे रामम् – वन्दे रामम्

रामम् अर्चयामि – रामम् अर्चयामि।

घ. विसर्गसन्धिः –

वर्गस्य खरि(प्रथमद्वितीयाक्षरेषु तथा च श्, ष्, स्- इत्येतेषु) परे अवसाने च सति रेफस्य विसर्गः भवति। एतस्यां स्थितौ निम्नलिखिता नियमाः–

रामः कार्यं करोति

हरिर्गायति, हरेर्नामैव

- **विसर्गस्य सादेशः** – खर्–प्रत्याहारे परे विसर्गस्य स्थाने स्–आदेशः

भवति- विष्णुः त्राता - विष्णुस्त्राता।

रामः तिष्ठति - रामस्तिष्ठति

- **विसर्गस्य क्, ख्, प्, फ, श्, ष्, स् - इत्यतेषु परेषु वैकल्पिकः विसर्गादेशः -**

  रामः शेते, रामश्शेते

  हरिः सिञ्चति, हरिस्सिञ्चति

  बालकः ष्ठीवति, बालकष्ष्ठीवति

  कः करोति,

  जनः पिबति

यदा रेफस्य विसर्गः न भवति, तदा निम्नलिखिता नियमाः -

- **'अर् + अ' इति स्थितौ रेफस्य उ-आदेशः -**
  सर् + अहम्, स उ अहम्, सो अहम्, सोऽहम्
  देवर् अर्च्यः, देवउ अर्च्यः, देवो अर्च्यः, देवोऽर्च्यः
- **'अर् + हश् (वर्गस्य तृतीय-चतुर्थपञ्चमाक्षराणि, ह्,य्,व्,र्,ल्' इति स्थितौ रेफस्य उ-आदेशः**
  रामर् गच्छति, रामउ गच्छति, रामो गच्छति

- **'अ/आ-र् + अश्' इति स्थितौ य् आदेशः, तस्य लोपः (अदर्शनम्) च।**

रामर् आगतः, रामय् आगतः, राम आगतः

- **रेफे परे रेफस्य लोपः, ततः दीर्घः** - पुना रमते, हरी रम्यः।

  अन्तर् + राष्ट्रियम्

  अन्त राष्ट्रियम्

  अन्താराष्ट्रियम्

क्ष् = **क्** + **ष्**

वासः क्षौमं

समासः

द्वयोः पदयोः, बहूनां पदानां वा एकपदीभवनम् = समासः।

मुख्यतः चतुर्विधाः समासाः (अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्च) तथा च तेषाम् उपभेदाः (तत्पुरुषस्योपभेदौ द्विगुः, कर्मधारयश्च, द्वन्द्वस्य समाहारद्वन्द्वः इतरेतरद्वन्द्वश्च) वर्णिताः सन्ति।

अव्ययीभावः - **प्रायः पूर्वपदार्थप्रधानः।** यथा- **गङ्गायाः समीपम् उपगङ्गम्।**

क्वचिद् न भवत्यपि- **उन्मत्तगङ्गम्।**

तत्पुरुषः - **प्राय उत्तरपदार्थप्रधानः।** यथा- **राज्ञः पुरुषः**

क्वचिद् न भवत्यपि- **अतिक्रान्तो रात्रिम् 'अतिरात्रः'।**

तत्पुरुषस्य एव अवान्तरभेदः **कर्मधारयः** इति भवति। तत्र विशेष्यविशेषणयोः मध्ये, उपमान-सामान्यधर्मयोः मध्ये च समासः भवति। **तद्यथा**-

नीलं च तत् कमलम् = नीलकमलम्

घनः इव श्यामः = घनश्यामः

बहुव्रीहिः - **प्रायोऽन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः।** यथा- पीतानि अम्बराणि यस्य सः पीताम्बरः।

क्वचिद् न भवत्यपि- **द्वौ वा त्रयो वा 'द्वित्राः'।**

द्वन्द्वः - **प्राय उभयपदार्थप्रधानः।** यथा- **रामश्च कृष्णश्च रामकृष्णौ।**

क्वचिद् न भवत्यपि- **पाणी च पादौ च तयोः समाहारः 'पाणिपादम्'।**

१. प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाने

प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति॥ नीतिशतकम्, श्लो. २७ ॥

अन्वयः - नीचैः (जनैः) खलु विघ्नभयेन (कार्यम्) न प्रारभ्यते (एव), (ये) मध्याः (ते) (कार्यम्) प्रारभ्य (अपि) विघ्नविहताः (सन्तः) विरमन्ति। (परन्तु ये) उत्तमजनाः (सन्ति) ते पुनःपुनः विघ्नैः प्रतिहन्यमाने (अपि) प्रारब्धम् (कार्यम्) न परित्यजन्ति।

- **समासस्थलानि** -

विघ्नभयेन = विघ्नेभ्यः भयम्, तेन - पञ्चमीतत्पुरुषसमासः।

विघ्नविहताः = विघ्नैः विहताः (पीडिताः) - तृतीयातत्पुरुषसमासः।

उत्तमजनाः = उत्तमाश्च ते जनाः - कर्मधारयसमासः।

कृष्णा लेखनी - कृष्णलेखनी

कृष्णः च असौ सर्पः - कृष्णसर्पः

नीलश्च असौ मेघः - नीलमेघः

मेघश्यामः = मेघ इव श्यामः

- **सन्धिस्थलानि** -

नीचैः, मध्याः, विघ्नैः, पुनः – एतेषु विसर्गो भवति।

पुनर् + अपि – अत्र विसर्गो न भवति।

उत्तमजनाः + न = उत्तमजना न – अत्र विसर्गस्य लोपः।

विघ्नविहताः + विरमन्ति = विघ्नविहता विरमन्ति – अत्र विसर्गस्य लोपः।

२. जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं

सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।। नीतिशतकम्, श्लो. २३

अन्वयः – धियः जाड्यम् = मन्दतां हरति, वाचि सत्यं सिञ्चति = पल्लवयति, मानोन्नतिम् = सम्मानस्य वृद्धिम्, दिशति = सम्पादयति, पापम् अपाकरोति = दूरीकरोति, चेतः = चित्तम्, प्रसादयति, दिक्षु कीर्तिं तनोति = विस्तारयति, (हे मनुष्य!) कथय, सत्सङ्गतिः पुंसां किं (कार्यम्) न करोति।

➢ **समासस्थलानि** –

मानोन्नतिम् = मानस्य उन्नतिः, ताम् – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

सत्सङ्गतिः = सतां सङ्गतिः – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

➢ **सन्धिस्थलानि** –

धियः + हरति = धियो हरति – अत्र रेफस्य विसर्गो न, अपितु 'उ' इत्यादेशः।

सत्यं, मानोन्नतिं, कीर्तिं – एतेषु 'म्' इत्यस्य अनुस्वारादेशः भवति।

पुंसाम् – अत्र अनुस्वारादेशो न भवति।

३. वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद् भयम्।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः॥

समासस्थलानि –

सज्जनानां सङ्गमः = सज्जनसङ्गमः, तस्मिन् – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

परस्य गुणः = परगुणः, तस्मिन् – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

स्वस्याः योषित् = स्वयोषित्, तस्याम् – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

लोकस्य अपवादः = लोकापवादः, तस्मात् – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

आत्मनः दमनम् = आत्मनदमनम्, तस्मिन् – षष्ठीतत्पुरुषसमासः

संसर्गात् मुक्तिः = संसर्गमुक्तिः – पञ्चमीतत्पुरुषसमासः

निर्मलाश्च ते गुणाः = निर्मणगुणाः – कर्मधारयसमासः

४. दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति॥

नीतिशतकम्, श्लो. ४३

अन्वयः - वित्तस्य तिस्रः गतयः भवन्ति- दानम्, भोगः, नाशः (च)। यः न ददाति, न (च) भुङ्क्ते, तस्य तृतीया गतिः भवति।

➢ **सन्धिस्थलानि**-

भोगो, तिस्रो, गतयो, यो - एतेषु सर्वत्र रेफस्य स्थाने 'उ'-आदेशो भवति।

नाशः + तिस्रः = नाशस्तिस्रः - विसर्गस्य स्थाने 'स्' इत्यादेशः।

५. सम्पत्सु महतां चित्तं भवत्युत्पलकोमलम्।

आपत्सु च महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम्॥ नीतिशतकम्, श्लो. ६६

अन्वयः - महतां चित्तं सम्पत्सु (सुखेषु सत्सु) उत्पलकोमलं भवति, आपत्सु च महाशैलशिलासङ्घातकर्कशं भवति।

➢ **समासस्थलानि** -

उत्पलकोमलम् = उत्पलम् इव कोमलम्- तत्पुरुषसमासः (उपमानानि सामान्यवचनैः)

महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम्-

महान्तश्च ते शैलाः - महाशैलाः, (कर्मधारयसमासः),

शिलानां सङ्घातः - शिलासङ्घातः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)

महाशैलानां शिलासङ्घातः - महाशैलशिलासङ्घातः (षष्ठीतत्पुरुषसमासः)

महाशैलशिलासङ्घात इव कर्कशम् - महाशैलशिलासङ्घातकर्कशम् -

तत्पुरुषसमासः।

६. आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।

नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कुर्वाणो नावसीदति॥

अन्वयः - आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थः महान् रिपुः वर्तते (तथा च) उद्यमसमः बन्धुः (मनुष्याणाम्) अन्यः कोऽपि नास्ति, (यतः, उद्यमम्) कुर्वाणः (जनः) न अवसीदति = कष्टं न प्राप्नोति।

➢ **समासस्थलानि** -

उद्यमेन समः = उद्यमसमः - तृतीयातत्पुरुषः।

शरीरे तिष्ठति इति - शरीरस्थः - उपपदसमासः।

➢ **सन्धिस्थलानि**-

आलस्यं, मनुष्याणां - एतयोः 'म्' इत्यस्य अनुस्वारादेशः।

शरीरस्थो, उद्यमसमो, कुर्वाणो - अत्र रेफस्य 'उ' इत्यादेशः।

नास्ति + उद्यमसमः = नास्त्युद्यमसमः

७. सुजनो न याति वैरं परहितनिरतो विनाशकालेऽपि।

छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखरं कुठारस्य॥

हरिभट्टः, वल्लभदेवसुभाषितावलिः।

अन्वयः - विनाशकाले अपि परहितनिरतः सुजनः (तथैव) वैरं न याति (यथा) चन्दनतरुः छेदे अपि कुठारस्य मुखरं सुरभयति।

➢ **समासस्थलानि** -

परेषां हितानि = परहितानि, परहितेषु निरतः = परहितनिरतः

विनाशस्य कालः = विनाशकालः, तस्मिन्

चन्दनं च असौ तरुः = चन्दनतरुः

➢ **सन्धिस्थलानि** -

विनाशकाले + अपि = विनाशकालेऽपि - पूर्वरूपसन्धिः

छेदे + अपि = छेदेऽपि - पूर्वरूपसन्धिः

८. गुणैरुत्तमतां याति नोच्चैरासनसंस्थितः।

प्रासादशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते॥ चाणक्यनीतिः,

अन्वयः - (मनुष्यः) उच्चैरासनसंस्थितः सन् उत्तमतां न याति, अपितु गुणैः (एव याति), प्रासादशिखरस्थः अपि काकः गरुडायते किम्?

➢ **समासस्थलानि**-

उच्चैश्च तद् आसनम् = उच्चैरासनम् - कर्मधारयसमासः।

उच्चैरासने संस्थितः = उच्चैरासनसंस्थितः - सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

प्रासादस्य शिखरम् = प्रासादशिखरम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

प्रासादशिखरे तिष्ठति इति = प्रासादशिखरस्थः - उपपदसमासः।

➢ **सन्धिस्थलानि** -

गुणैर् + उत्तमताम्, उच्चैर् + आसनसंस्थितः - एतयोः रेफस्य न विसर्गः।

न + उच्चैः = नोच्चैः - गुणसन्धिः।

प्रासादशिखरस्थः + अपि = प्रासादशिखरस्थोऽपि - अत्र रेफस्य 'उ' इत्यादेशः,

ततः गुणः, ततश्च पूर्वरूपसन्धिः।

९. दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनाद्

विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात्।

ह्रीर्मद्यादनवेक्षणादपि कृषिः स्नेहः प्रवासाश्रयाद्

मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयात्त्यागप्रमादाद्धनम्॥

नीतिशतकम्, ४२

अन्वयः - नृपतिः दौर्मन्त्र्यात्, यतिः सङ्गात्, सुतः लालनात्, विप्रः अनध्ययनात्, कुलं कुतनयात्, शीलं खलोपासनात्, ह्रीः मद्यात्, कृषिः अपि अनवेक्षणात्, स्नेहः प्रवासाश्रयात्, मैत्री अप्रणयात्, समृद्धिः अनयात्, धनं च त्यागप्रमादाद् विनश्यति।

- **समासस्थलानि** -

नृणां पतिः = नृपतिः - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

अनध्ययनात् = न अध्ययनम् अनध्ययनम्, तस्मात् - नञ्समासः।

खलोपासनात् = खलस्य उपासनम्, तस्मात् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

अनवेक्षणात् = न अवेक्षणम्, तस्मात् - नञ्समासः।

प्रवासाश्रयात् = प्रवासस्य आश्रयः, तस्मात् (परदेशवासात्)- षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

अनयात् = न नयः - अनयः, तस्मात् - नञ्समासः।

त्यागप्रमादात् = त्यागे प्रमादः, तस्मात् - सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

सन्धिस्थलानि-

दौर्मन्त्र्याद् + नृपतिः = दौर्मन्त्र्यान्नृपतिः - अत्र 'द' इत्यस्य अनुनासिकादेशः।

यतिः, कृषिः, स्नेहः - एतेषु रेफस्य विसर्गः।

सुतर् + लालनाद् = सुतो लालनाद् - अत्र रेफस्य 'उ' इत्यादेशः

विप्रर् + अनध्ययनात् = विप्रोऽनध्ययनात्- अत्र रेफस्य 'उ' इत्यादेशः,

ततः गुणः, ततश्च पूर्वरूपसन्धिः।

१०. मुकुन्द मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
भवन्तमेकान्तमियन्तमर्थम्।
अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे
भवे भवे मेऽस्तु भवत्प्रसादात्॥ मुकुन्दमालास्तोत्रम्, ४

अन्वयः - हे मुकुन्द! भवन्तं मूर्ध्ना प्रणिपत्य (अहम्) इयन्तम् एव एकान्तम् अर्थं याचे (यत्) भवत्प्रसादात् त्वच्चरणारविन्दे भवे भवे मे अविस्मृतिः अस्तु।

सन्धिस्थलानि-

मेऽस्तु-

अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे

११. कृष्ण त्वदीयपदपङ्कजपञ्जरान्तम्
अद्यैव मे विशतु मानसराजहंसः।
प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः
कण्ठावरोधनविधौ स्मरणं कुतस्ते॥

अन्वयः - हे कृष्ण! मे मानसराजहंसः, अद्य एव त्वदीयपदपङ्कजपञ्जरान्तं विशतु, (यतः) प्राणप्रयाणसमये कफवातपित्तैः कण्ठावरोधनविधौ ते स्मरणं कुतः (भविष्यति)?

मम अयम् - मदीयः, मामकीनः, मामकः

मम इयम् - मदीया, मामकीना, मामकी

मम इदम्- मदीयम्, मामकीनम्, मामकम्

तव अयम् - त्वदीयः, तावकीनः, तावकः

तव इयम् - त्वदीया, तावकीना, तावकी

तव इदम्- त्वदीयम्, तावकीनम्, तावकम्

१२. आम्नायाभ्यसनान्यरण्यरुदितं वेदव्रतान्यन्वहं
मेदश्छेदफलानि पूर्तविधयः सर्वे हुतं भस्मनि।
तीर्थानामवगाहनानि च गजस्नानं विना यत्पद-
द्वन्द्वाम्भोरुहसंस्मृतिं विजयते देवः स नारायणः॥

मुकुन्दमालास्तोत्रम्, श्लो. २६

अन्वयः - यत्पदद्वन्द्वाम्भोरुहसंस्मृतिं विना आम्नायाभ्यसनानि अरण्यरुदितम् (इव) भवन्ति, अन्वहं वेदव्रतानि मेदश्छेदफलानि (इव), सर्वे पूर्तविधयः भस्मनि हुतम् इव, तीर्थानाम् अवगाहनानि च गजस्नानम् इव भवति, सः श्रीमन्नारायणः देवः विजयते।

- **समासस्थलानि-**

अम्भसि रुह्यते इति = अम्भोरुहः

पदयोः द्वन्द्वः = पदद्वन्द्वः

पदद्वन्द्वश्चासौ अम्भोरुहः = पदद्वन्द्वाम्भोरुहः

पदद्वन्द्वाम्भोरुहस्य संस्मृतिः = पदद्वन्द्वाम्भोरुहसंस्मृतिः

यस्य पदद्वन्द्वाम्भोरुहसंस्मृतिः = यत्पदद्वन्द्वाम्भोरुहसंस्मृतिः, ताम्

अरण्ये रुदितम् = अरण्यरुदितम्

वेदस्य व्रतानि = वेदव्रतानि

मेदसः छेदः = मेदश्छेदः, मेदश्छेद एव फलं येषाम्, तानि = मेदश्छेदफलानि।

गजस्य स्नानम् = गजस्नानम्

- **सन्धिस्थलानि**-

आम्नायाभ्यसनानि + अरण्यरुदितम् = आम्नायाभ्यसनान्यरण्यरुदितम्।

वेदव्रतानि + अन्वहम् = वेदव्रतान्यन्वहम्।

सः + नारायणः = स नारायणः - अत्र विसर्गः न दृश्यते।

१३. मज्जन्मनः फलमिदं मधुकैटभारे
मत्प्रार्थनीय मदनुग्रह एष एव।
त्वद्भृत्यभृत्यपरिचारकभृत्यभृत्य-
भृत्यस्य भृत्य इति मां स्मर लोकनाथ॥ मुकुन्दमालास्तोत्रम्,२८ ॥

अन्वयः - हे मधुकैटभारे! मज्जन्मनः फलम्, मत्प्रार्थनीयः, तथा च भवतः

मदनुग्रहः (मयि अनुग्रहः) अपि एषः एव स्यात् यत् हे लोकनाथ त्वं मां त्वद्भृत्य-भृत्य-परिचारक-भृत्य-भृत्य-भृत्यस्य भृत्यः इति मां स्मर।

१४. का ते कान्ता कस्ते पुत्रः

संसारोऽयमतीव विचित्रः।

कस्य त्वं वा कुत आयातः,

तत्त्वं चिन्तय तदिह भ्रातः॥ भज गोविन्दं स्तोत्रम्, ८

अन्वयः - हे भ्रातः! अयं संसारः अतीव विचित्रः (अस्ति), (अत्र) का ते कान्ता? कः (वा) ते पुत्रः? (इति निश्चितं नास्ति), तस्मात् (त्वम्) तत् तत्त्वं चिन्तय यत् त्वं कस्य असि? तथा कुतः आयातः असि? इत्यादि।

सन्धिस्थलानि -

कः + ते = कस्ते - अत्र विसर्गस्य 'स्' इत्यादेशः।

संसारः + अयम् = संसारोऽयम्- अत्र रेफस्य 'उ' इत्यादेशः, ततः गुणः, ततश्च पूर्वरूपसन्धिः।

१५. मा कुरु धनजनयौवनगर्वं

हरति निमेषात्कालः सर्वम्।

मायामयमिदमखिलं हित्वा

ब्रह्मपदं त्वं प्रविश विदित्वा॥ भज गोविन्दं स्तोत्रम्, ११॥

अन्वयः - हे मनुष्य! धनजनयौवनगर्वं मा कुरु, (यतः) कालः निमेषात् सर्वं हरति। (अतः) इदम् अखिलं मायामयं विदित्वा, हित्वा च त्वं ब्रह्मपदं प्रविश।

समासस्थलानि-

धनञ्च जनश्च यौवनञ्च - धनजनयौवनानि - द्वन्द्वसमासः

धनजनयौवनानां गर्वः = धनजनयौवनगर्वः, तम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः

ब्रह्मणः पदम् = ब्रह्मपदम् - षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

सन्धिस्थलानि-

विशिष्टः सन्धिः नास्ति, केवलम् अनुस्वारसन्धिरेव।